

EMANCIPACIJA MUSLIMANSKE ŽENE: IZJAVE REISA DŽEMALUDINA ČAUŠEVIĆA I NJIHOVA RECEPCIJA U JAVNOSTI

Nusret KUJRAKOVIĆ

Sažetak

Ovaj rad bavi se pitanjem emancipacije muslimanke u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata i prilog je proučavanju muslimanskog ženskog pitanja. Izjave reisa Džemaludina Čauševića, jednog od najvećih bošnjačkih reformatora, ubrzale su rješavanje ovog pitanja. On je izjavio krajem 1927. godine da muslimanke koje se školuju i rade izvan kuće ne moraju pokrivati svoje lice. Zahtijevao je reformiranje tadašnjeg statusa muslimanke. Kazao je da muslimanke moraju biti obrazovane u svim strukama i zanatima, naročito kao liječnice i učiteljice. Muslimanka mora postati snažan ekonomski faktor, koji će producirati zaradu i sticati novu materijalnu vrijednost. Modernisti i reformatori iz islamskog svijeta izvršili su zapažen utjecaj na stavove reisa Čauševića o ovom pitanju. Zahvaljujući ovim njegovim stavovima pokrenute su polugodišnje rasprave o emancipaciji muslimanske žene. Modernisti, pristalice reforme i modernizacije statusa muslimanke podržali su reisa, dok su tradicionalisti bili protiv njegovog poimanja emancipacije muslimanke. Rasprave su se vodile o pitanjima socijalne, kulturne i prosvjetne emancipacije Bošnjakinje. Rezultirale su postepenim poboljšanjem statusa muslimanke u porodici i društvu.

Ključne riječi: muslimanka, muslimansko žensko pitanje, emancipacija, reisu-l-ulema Džemaludin Čaušević

Uvod

Raspalom Osmanskog carstva i austrougarskom okupacijom Bosne, Bošnjaci su otvorili pitanje emancipacije Bošnjakinje u trenutku kada su bosanskohercegovačko društvo zahvatile društveno-ekonomske, socijalne i političke promjene. Te promjene zahvatile su sve slojeve društva, pa i muslimansko i "nametnule pitanje emancipacije muslimanske žene i izmjenu njenog društvenog i socijalnog položaja."¹

U razdoblju od 1878. do 1941. godine rasprave su vođene o socijalnoj, kulturnoj i obrazovnoj emancipaciji Bošnjakinje. Bilo je riječi o njenom suvremenom školovanju, odgoju, zaposlenju i materijalnom privređivanju. Pored polemičkih rasprava među bošnjačkom inteligencijom na bosanskom Saboru 1910. i 1911. godine i za vrijeme Prve i Druge islamske prosvjetne ankete 1910.-1912. godine, najoštrija polemika odigrala se između dr. Hamdije Karamehmedovića i intelektualaca oko lista *Musavat* i *Zeman* s jedne, i Sofije Pletikosić, s druge strane. Prvi su zastupali modernistički pravac i potrebu suvremenog školovanja Bošnjakinje, dok je Sofija Pletikosić polazila sa pozicija tradicionalizma i suvišnosti školovanja Bošnjakinje i izmjene njezine dotadašnjeg socijalnog položaja.²

Završetak Prvog svjetskog rata i stvaranje nove državne zajednice 1918. godine, nastale su nove socijalno-ekonomske, kulturne i političke okolnosti. U odnosu na Bošnjake, u tadašnjoj Bosni i Herce-

1 Senija Penava (Milišić), "Izvori i literatura o problemima emancipacije muslimanske žene u Bosni i Hercegovini", *Prilozi*, Institut za istoriju, Sarajevo, god. XVII, 1981, br. 18, str. 273.

2 Temeljna literatura za istraživanje ovog perioda je: Safijeh-anum, *Pisma u obranu muslimanskog ženskinje*, Izdanje uredništva "Muallima" u Sarajevu, Tisak islamske dioničarske štamparije, Sarajevo, 1911; Dr. Hamdija Karamehmedović, *Odgovor na pisma "Safijje" hanume*, Naklada Zemana, Štamparija "Bos. Pošte", Sarajevo, 1911; Safijeh-anum-Sofija Pletikosić, *Polemika o emancipaciji žene u obranu muslimanskog ženskinja, ujedno: Odgovor doktoru Hamdiji Karamehmedoviću i drugima*, Naklada spisateljke, Tiskara V. Tomičić i dr., Opatija, 1911; sarajevski časopis *Musavat*, 1910, br. 99 i *Musavat*, 1911, br. 55 i 56 u člancima: "Safijeh-anum-Sofija Pletikosić" i "Jedna nekulturna pojava", zatim sarajevski list *Zeman*, 1911, br. 4, 5, 7 i 10, koji je u feljtonu: "Šta nam je dužnost" podvrgao kritici konzervativna gledišta S. Pletikosić; *Zapisnici islamske prosvjetne ankete*, Sarajevo, 1911; Hajrudin Čurić, *Muslimansko školstvo do 1918. godine*, Sarajevo, 1983, str. 190-204; "Iz bos.-herc. zemaljskog sabora, LVI. sjednica u utorak 1. februara 1911.", *Večernji sarajevski list*, Sarajevo, XXXIV/1911, br. 36, str. 3; Abduselam Balagija, *Uloga vakufa u verskom i svetovnom prosvjećivanju naših muslimana*, Beograd, 1933, str. 64-106; Senija Penava, nav. čl., str. 273.

govini, bila je na djelu politika denacionalizacije bošnjačkog naroda i nepriznavanja njegovog nacionalnog identiteta. Primjenjivano je stalno socijalno, političko, ekonomsko, kulturno i obrazovno deklariranje i eliminiranje Bošnjaka.

Spomenute okolnosti nameću Bošnjacima potrebu izrade cjelovitog nacionalnog programa za ekonomski napredak i kulturni preporod. Jedno od fundamentalnih onovremenih pitanja bilo je i muslimansko žensko pitanje. U poslijeratnom razdoblju ono je intenzivirano u odnosu na raniji period.

Sukladno tome, "Tokom prvih decenija XX stoljeća u Bosni se pisale vrlo žučne knjige i rasprave o *narodnom napretku*, ali je u kontekstu svih tih rasprava vrhunilo tzv. *muslimansko žensko pitanje*. Javljali su se sve učestaliji zahtjevi da se muslimanska Bošnjanka mora uključiti u društveni život, mora se školovati, opismeniti. U tom kontekstu javili su se i zahtjevi da se ukine nošnja zara i feredže. Islam nije naredio ženi pokrivanje lica, govorili su tada mnogi u Bosni."³

O visokom etičkom mjestu ženskog pitanja kod Bošnjaka svjedoči činjenica da je u istraživanom razdoblju napisano o tom pitanju preko dvadeset knjiga, brošura i mnoštvo tekstova.⁴

Različiti profili bošnjačke inteligencije participirali su u otvorenim raspravama: svjetovno obrazovana inteligencija, bošnjačka komunistička inteligencija (bošnjačka ljevica), vjerski modernisti, tradicionalna vjerska inteligencija i bošnjačka ženska inteligencija. Istup prvih muslimanskih žena na javnu scenu predstavljao je pravo osvježanje i znamenitu kulturnu vrijednost.

Po programskoj opredijeljenosti učesnici rasprava mogu se podijeliti na dvije grupe: reformsku, modernističku, prozapadnu i tradicionalnu, konzervativnu inteligenciju. Prva će se zalagati za uključivanje Bošnjakinje u javni život i široku društvenu emancipaciju, i za nju je karakterističan modernistički pristup ili pravac u rješavanju muslimanskog ženskog pitanja, dok je druga grupa proklamirala tradicionalistički pravac, koji podrazumijeva održanje status quo i protivlje-

3 *Bosanske-muslimanske rasprave*, priredio Enes Karić, Hrestomatija I, Sarajevo, 2003, str. 40-41.

4 Šaćir Filandra, *Bošnjaci i Moderna*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1996, str. 20.

nje bilo kakvim izmjenama socijalnog položaja muslimanke.

Dževad Sulejmanpašić pokreće 1918. godine prvu žučnu polemiku o emancipaciji muslimanke, da bi uslijedile burne rasprave između modernista i tradicionalista 1925., 1927/28., 1931/32. i 1936/37. godine. Rasprave o ovom pitanju u periodu od 1918.-1941. godine biti će nejednakog intenziteta, ali nikada neće nestati iz fokusa interesa bošnjačke javnosti.

Reisu-l-uleme Džemaludin Čaušević krajem 1927. dodatno je pospješio rješavanje pitanja emancipacije muslimanke, iznoseći svoje stavove/izjave o modelu njene emancipacije. Na taj način inicirat će ključnu polugodišnju raspravu koja je prethodila donošenju Takrira Hodžinske izborne kurije u julu 1928.⁵ i Kongresu bošnjačkih intelektualaca u septembru 1928. godine. U ovom periodu pojavit će se brojni listovi, periodika, brošure i knjige, koje će ilustrirati različita rješenja i teorijska stajališta. Snažnija kampanja u prilog emancipaciji Bošnjakinje započinje u listu *Gajret* 1925., a pojavom *Novog Behara* 1927. godine biti će dodatno osnažena.

I drugi listovi obrađuju ovo pitanje sa različitim pozicija kao npr: *Hikmet*, *El-Hidaje*, *Islamski svijet*, *Islamski glas*, *Muslimanska svijest*, zatim dnevni listovi *Vrijeme/Pravda*, *Jugoslavenski list*, *Večernja pošta*, *Narodna pravda* itd. Treba spomenuti i pojavu prvog bošnjačkog ženskog lista *Đulistan* 1926. godine.⁶ Najvažniji subjekti bošnjačkog naroda participirali su u ovoj raspravi: Islamska zajednica, Jugoslavenska muslimanska organizacija, najsnažnija bošnjačka stranka, razna bošnjačka društva kao što su *Gajret*, *Narodna uzdanica*, *Osvitanje*⁷, *Muslimanska ženska zadruga*, *Spas*, *Hurijet*, *Trevzenost* i dr.

Izuzetnu socijalnu pojavu na bosanskohercegovačkoj javnoj sceni predstavlja organiziranje svojevrsnog ženskog pokreta Bošnjakinja i sudjelovanje prvih Bošnjakinja u javnom životu, koje se

5 O organizaciji Islamske zajednice u tom razdoblju vidi: *Ustavi Islamske zajednice*, urednik Muhamed Salkić, El-Kalem, Sarajevo, 1422/2001.

6 Opširnije o *Đulistanu* vidi: Nusret Kujraković, "Đulistan-književnohistorijska monografija", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knjiga XXXI, 2010, str. 273-296.

7 Detaljnije o *Osvitanju*, prvom udruženju Muslimanki u BiH vidi: Nusret Kujraković, "Osvitanje-prvo udruženje muslimanki u BiH", *Prilozi*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2009, br. 38, str. 145-164.

uključuju u tekuću raspravu i postepeno zauzimaju svoje mjesto u privrednom, obrazovnom, književnom i kulturnom životu.

Reisove izjave o emancipaciji muslimanke krajem 1927. godine

Sudjelujući na konferenciji bošnjačke inteligencije 6. decembra 1927. godine, u prostorijama Gajreta u Sarajevu, a u okviru pripreme obilježavanja 25. godišnjice *Gajreta*, reis Džemaludin Čaušević je iznio svoje stavove o emancipaciji muslimanke.⁸ Na toj konferenciji on je izjavio da muslimanka može hodati otkrivena lica, i to nije grijeh. To može učiniti radi lakšeg školovanja, zapošljavanja i privređivanja. U intervjuu novinarima *Jugoslavenskog lista* i *Politike*, dodatno je pojasnio svoje izjave. U tom intervjuu reis Čaušević, koji je prethodno boravio u Turskoj, govorio je o sljedećim pitanjima: prilikama u Turskoj, o turskoj ženi, o nacionalnom pitanju, islamu i nošnji, o ulozi muslimanske inteligencije, otkrivanju muslimanke i starim mezaristanima. Pohvalno se izrazio o kemalističkim reformama u Turskoj, o širokoj društvenoj emancipaciji i sudjelovanju turske žene u javnom, kulturnom, privrednom i političkom životu zemlje, o njenom velikom doprinosu u oslobođenju zemlje i izgradnji domovine, o njezinoj prosvjetnoj i kulturnoj preobrazi. Turkinja je, tim svojim velikim naporima, toliko učinila za oslobođenje svoje domovine da je zaslužila ostvarenu i priznatu ravnopravnost sa muškarcem.⁹

Na pitanje novinara protivili li se emancipacija muslimanke vjerskim propisima, na način kako je izvedena u Turskoj potpunim otkrivanjem ženskinja, odgovorio je da se ne protivili, jer je to duboko ukorijenjen običaj koji nema ništa sa vjedom. Reis Čaušević izjavljuje: "Uostalom nošnja je

8 Prekretnica u poimanju i rješavanju ženskog pitanja može se situirati u drugu polovinu 1927. godine, kada je održan veći broj konferencija Muslimana intelektualaca s ciljem pripreme 25. godišnjice *Gajreta*. Na tim predkongresnim raspravama ponovo je i pitanje položaja i emancipacije muslimanskih žena. Prema tim apelima, *Gajret* bi trebao da muslimanku značajno privredno osposobi putem raznih privrednih institucija, a kao prva mjera bilo bi osnivanje ženskog šegrtskog doma. Na taj način bosanska muslimanka bi postala privredni faktor sa pozitivnim uticajem na dobrobit porodice i ukupnog položaja Muslimana. Vidi: Ibrahim Kemura, *Uloga Gajreta u društvenom životu Muslimana*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1986, str. 172 i list *Gajret*, Sarajevo, 11/1927, str. 161-162.

9 Otokar Sykora, "Važne izjave Reis-ul-uleme", *Jugoslavenski list*, Sarajevo, X/1927, br. 282, str. 3 i A.K., "Značajna izjava Reis-ul-uleme", *Politika*, XXIV/1927, br. 7048, str. 3.

stvar shvaćanja, a svako vrijeme ima svoje shvaćanje analogno prema kulturi, koja zavlada."¹⁰ On navodi da pokrivanje lica može ometati svestrano školovanje i prisustvovanje predavanjima, pa kaže: "Ja bih simpatičnije gledao onu muslimanku, koja je otkrivena lica na pošten način zarađuje recimo u trgovini ili radioni, nego one zastrta lica, koje šeću korzom i bave se noću po kafanama."¹¹ Reis Čaušević svoja tumačenja navedenog pitanja zasniva na izvorima islama koristeći se samostalnim trudom/idžtihadom u tumačenju vjere, odbacujući klasična mišljenja ranijih pravnikâ, koja su poprimila karakter dogme.

Navedeni reisovi stavovi mogu se smatrati inicijalnom kapsulom, koja je izazvala eksploziju polugodišnje oštre polemike, u kojoj su učestvovali različiti profili bošnjačke inteligencije počevši od svjetovnih intelektualaca, naročito onih okupljenih oko lista *Reforma* do vjerskih modernista i tradicionalista. Među njima je bilo učitelja, profesora, muftija, imama, članova Hodžinske izborne kutije itd. Ono što je od posebne važnosti jeste uključivanje u polemiku zvaničnih institucija Islamske zajednice i žena muslimanki, kao i formiranje *Reforme*, Organizacije naprednih muslimana i pokretanje istoimenog lista *Reforma* s ciljem afirmiranja reiso- vâh izjava u široj javnosti. Vrlo brzo nakon njegovih izjava uslijedile su mnogobrojne reakcije institucija i pojedinaca. Reiso-ve izjave su naišle na različit pri- jem u bošnjačkoj javnosti. Jedni su ga podržavali, a drugi osuđivali. Tradicionalna ulema ga je optu- živala za uvođenje kemalističkog mezheba u Bosni i Hercegovini poput onog u Turskoj. Cijela ta polemika, bez obzira na modernistički i tradicionalistički pristup, posvjedočila je da se žensko pitanje "na- metnulo kao dominantna tema budućih rasprava u bošnjačkoj intelektualnoj javnosti."¹²

Postupno se događa institucionalizacija žen- skog pitanja, za razliku od ranijih pojedinačnih istupa ili djelovanja intelektualaca okupljenih u određenim bošnjačkim kulturnim i potpornim društvima. U raspravu se uključuju najviše instance tadašnje Islamske zajednice. O ovoj institucionalizaciji govori se i u *Jugoslavenskom listu*, gdje se kaže da su "pokrenuta dalekosežna pitanja od mje-

rodavnih faktora, koja zasjenjuju ranije istupe pojedinaca."¹³ Rasprave o emancipaciji musliman- ke pokazat će suprotna viđenja uzroka tadašnjeg realnog stanja i mogućnosti izlaska Bošnjaka iz posvemašnje materijalne i duhovne krize. Spozna- ja navedenog najbolje se može vidjeti iz prikaza reakcija na reiso-ve izjave, posebice Sarajevskog dže- matskog medžlisa, Ali Riza Karabega i Ibrahima H. Čokića s jedne, i reisa Čauševića i Hafiza Ajnija Bu- šatlića s druge strane.

Polemičke reakcije na reiso-ve izjave

Reiso-ve izjave izazvale su veliku pozornost u bošnjačkoj javnosti. Vođene su javne rasprave preko dnevnih listova, periodike, brošura, konfe- rencija i mitinga. Jedni su bili mišljenja, kao Hafiz Ajni Bušatlić, da su izjave reisa prenapuhane, da su bespotrebno digle veliku galamu i uznemire- nost muslimana. Drugi su osuđivali ovakav način rasprave o važnim pitanjima, preko istupa pojedina- ca u štampi, ili pisanjem brošura i knjiga, kao naprimjer Sarajevski džematski medžlis, Ali Riza Karabeg, Ibrahim H. Čokić, džematski medžlis u Mostaru i Vakufsko povjerenstvo u Derventi, tuzlanski i sarajevski odbor Jugoslavenske musli- manske organizacije, zahtijevajući da se ovo pitanje stručno i od mjerodavnih raspravi unutar Ulema- medžlisa i Hodžinske izborne kurije.

Socijalna struktura uleme i intelektualaca, koja se uključila u debatu za ili protiv reiso- vâh izjava bila je raznolika. Svoja mišljenja izrekli su: muftije, muderrisi, kadije, članovi Ulema-medžlisa,

13 Isto, *Jugoslavenski list*, br. 282, str. 3. Vidi više o reakcija- ma na reiso-ve izjave u sljedećim brojevima *Jugoslavenskog lista*: "O reformama u muslimanskom društvenom životu" (izjava Hakije Bušatlije, pred. Kotarskog vakufsko-me- arifskog povjerenstva iz Bugojna i M. Bećirbegovića iz Bugojna), *Ju- goslavenski list*, Sarajevo, 6 januar 1928, br. 5, str. 3; Omer H. Sefić, "Oko otkiravnja muslimanki", Sarajevo, 13 januar 1928, br. 10, str. 6; "O otkrivanju muslimanki", *Jugoslavenski list*, Sa- rajevo, 17 januar 1928., br. 14, str. 3; "Aktuelni muslimanski problemi-vakufi, feredža i fes", *Jugoslavenski list*, Sarajevo, 18 januar 1928., br. 15, str. 2; Hatidža Basara, "Reforme kod mu- slimana", *Jugoslavenski list*, Sarajevo, 24 januar 1928., br. 21, str. 3; "Muslimanska inteligencija i izjave Reis-ul-uleme-Izvje- štaj sa velikom zborâ muslimana naprednjaka", *Jugoslavenski list*, Sarajevo, 3 januar 1928., br. 2, str. 3; "Ovacije g. Reis-ul- ulemi u Tešnju", *Jugoslavenski list*, Sarajevo, 3 januar 1928., br. 2, str. 2; "Aktuelni muslimanski problemi: Feredža i fes", *Jugoslavenski list*, Sarajevo, 19 januar 1928., br. 16, str. 3; "Istup JMO protiv Reis-ul uleme", *Jugoslavenski list*, Sarajevo, 27 ja- nuar 1928., br. 24, str. 4; "Reis-ul-ulema ne prima inicijative iz Turske", *Jugoslavenski list*, Sarajevo, 11 januar 1928., br. 8, str. 4; "Reis-ulema o svojim izjavama", *Jugoslavenski list*, Sarajevo, 31 januar 1928., br. 2, str. 4.

10 Isto, str. 3.

11 Isto, str. 3.

12 Adnan Jahić, *Hikmet, Riječ tradicionalne uleme u Bosni i Hercegovini*, Tuzla, 2004., str. 86.

članovi pojedinih nižih organa Islamske zajednice, učitelji, trgovci, zanatlije i političari. Od zvaničnih institucija Islamske zajednice, oglasili su se sarajevski i mostarski džematski medžlis, Vakufsko povjerenstvo u Derventi i Bugojnu, a Hodžinska izborna kurija, kao nadležno tijelo zauzeće zvanični, institucionalni stav tek u julu 1928. godine, nakon šestomjesečne žestoke bošnjačke rasprave. Hafiz Ajni Bušatlić prvi je dao podršku reisu Čauševiću. Reisa su podržali i drugi iz reda svjetovne i vjerske inteligencije: Osman N. Hadžić, Aburezak Hifzi Bjelevac, Dževad Sulejmanpašić, Šaćir Dedić-Lutvica, Ibrahim Fejić, Šakir Mesihović, M.A.H. Selimović iz Zagreba, Adem Bise. Podrška se proširila i u obliku održavanja skupova, konferencija i mitinga podrške po cijeloj Bosni i Hercegovini: u Sarajevu, Beogradu, Zagrebu, Mostaru i Tešnju. Tom prilikom usvajane su rezolucije kojim se tražilo da se modernizira savremeni društveni život i praksa Bošnjaka radi ekonomskog, kulturnog i političkog napretka. Istupi pojedinaca bili su usmjereni na emancipaciju muslimanke, posebno na prosvjetnom polju, a zatražilo se i njezino osposobljavanje i stručno usavršavanje za "sve dopuštene pravne poslove."¹⁴

Protiv reisovih izjava istupili su sljedeći pojedinci i institucije: Sarajevski džematski medžlis, džematski medžlis u Mostaru i Vakufsko povjerenstvo u Derventi i Bugojnu, tuzlanski i sarajevski odbor Jugoslavenske muslimanske organizacije, Ali Riza Karabeg, Hamza Puzić, član Hodžinske izborne kurije, Ibrahim H. Čokić, tuzlanski muftija, Mehmed ef. Zeki, beogradski muftija, Ibrahim Maglajlić, banjalučki muftija, Sirri ef. Kozarčanin, muderis iz Kozarca i Ragib Husejnagić iz Žepča. Pojedinci su svoje istupe iskazali pisanjem članaka i brošura, a mjesni odbori Jugoslavenske muslimanske organizacije usvajanjem rezolucija protiv reisovih istupa, koji su označeni kao neislamski i koji dovode "vjeru u opasnost."¹⁵

14 Vidi: Dževad Sulejmanpašić, "Zablude sarajevskog džematskog medžlisa", *Reforma*, Sarajevo, I/1928., br. 3, str. 2; Šaćir Dedić-Lutvica, *Međusobna vjerska borba muslimana u BiH*, Banja Luka, 1928., str. 18; Omer H. Sefić, "Mišljenje mostarskih alima o izjavi g. Reis-ul-uleme", *Jugoslavenski list*, Sarajevo, X/1927, br. 289, str. 9; "Vakufi, ferežda i fes", *Jugoslavenski list*, Sarajevo, XI/1928., br. 15, str. 3; Adem Bise, "Feredža i fes", *Jugoslavenski list*, Sarajevo, 19 januar 1928., br. 16, str. 3; "Veliki manifestacioni zbor protiv reisa", *Reforma*, Sarajevo, I/1928., br. 1, str. 4; Ibrahim H. Čokić, *O tesetturu*, Tuzla, 1928., str. 61.

15 Detaljnije o ovome vidi: Omer H. Sefić, nav. čl., str. 9; Ibrahim H. Čokić, *O tesetturu*, nav. dj., str. 61; Ibrahim

Ilustrativno je razmišljanje Hakibega Bušatlića, predsjednika Vakufskog povjerenstva u Bugojnu. On odbacuje stav modernista da je fes i peča uzrok našeg nazatka, i da bi promjena nošnje doprinijela progresu. On nije skrivao svoje razočarenje što se sva suština intelektualnih rasprava o reformi svela na bosanski tesettur/nošnju, na fes i feredžu, a ne na ekonomski, kulturni, trgovački i industrijski razvoj i napredak Muslimana. To je pogrešan smjer koji ne zahvata suštinske probleme socijalne reforme. Gotovo rezignirano konstatira: "mi Muslimani, kad svi obučemo šešir i otkrijemo žene, pa odemo i dalje i odvedemo ih u kino, pozorište i čak i u kafane, opet ne ćemo biti ništa bolji ni moralno, ni materijalno. O ovom je uvjeren svaki b.h. Musliman, izuzev ono nekoliko, što se asimilirale sa evropskim društvom i koji stvarno uzev i ne pripadaju islamskoj zajednici."¹⁶

Kao rezultat reisovih izjava i rasprava koje su vođene u tom razdoblju, a radi realizacije modernističkih tendencija u bošnjačkoj javnosti, bilo je i osnivanje *Reforme*, Organizacije naprednih muslimana krajem januara 1928. godine i pokretanje istoimenog lista *Reforma*. Glavni ciljevi *Reforme* bili su: uskladiti vjerski odgoj muslimana sa duhom današnjice, ekonomski, kulturni i politički napredak i tolerisanje nove nošnje (šešir) i otkrivanje Muslimanke i njezin puni angažman u privrednom i socijalnom životu.

Organizacija nije postigla skoro nikakav uspjeh i brzo je nestala sa javne scene. Protiv *Reforme* istupila je čaršija, ulema i Jugoslavenska muslimanska organizacija.¹⁷

Maglajlić, *Vreme* od 10 januara 1928, str. 5, beogradska *Politika* od 31. 12. 1927.; Ibrahim Kemura, "Kongres Muslimana intelektualac u Sarajevu 1928. god.", *Prilozi*, Institut za istoriju, Sarajevo, XVI/1980., str. 182; Ibrahim Kemura, *Uloga Gajreta u društvenom životu Muslimana*, Sarajevo, 1986, str. 179; "Tuzla protiv Reisu-ul-uleme", *Večenja pošta*, Sarajevo, III/1928., br. 1958., str. 2.

16 *Jugoslavenski list*, Sarajevo, 1928., br. 5, str. 3.

17 Više o *Reformi* vidi: Adnan Jahić, nav. dj., str. 33-34 i 51; Fikret Karčić, *Društveno-pravni aspekt islamskog reformizma*, Sarajevo, 1990., str. 211-212. Vidi također: "Skupštine"Reforme", *Jugoslavenski list*, Sarajevo, 31 januar 1928., br. 27, str. 5; "Ciljevi "Reforme"-Izvadak iz Pravila", *Reforma*, Sarajevo, 23 mart 1928., br. 1, str. 1; Dževad Sulejmanpašić, "'Reforma" prema JMO", *Jugoslavenski list*, Sarajevo, 15 januar 1928., br. 12, str. 3; "Akcija "Reforme"", *Jugoslavenski list*, Sarajevo, 17 februar 1928., br. 42, str. 4; "Pred sastanak hodžinske kurije", *Reforma*, Sarajevo, 6 juli 1928., br. 10, str. 3; Dževad Sulejmanpašić, "Šta je do sada postigla *Reforma*", *Reforma*, Sarajevo, I/1928., br. 9, str. 6; Mustafa Alikalfić, "Jedini spas-*Reforma*", *Reforma*, Sarajevo, I/1928., br. 9, str. 6.

Polemika između reisa Džemaludina Čauševića i Sarajevskog džematskog medžlisa

Sarajevski džematski medžlis bio je prva niža institucija Islamske zajednice koja je reagovala na reisove izjave. Medžlis je uputio reisu pismo 20. decembra 1927., u kojem je zatražio od njega da ispravi izjave i da odustane od njih. Od Ulema-medžlisa je zatraženo da se odrede spram ovih izjava. Po mišljenju Sarajevskog džematskog medžlisa, bez ikakvog utemeljenog osnova, "pokrenuto je jedno čisto vjersko pitanje..., na takav jedan način, koji nimalo nije pohvalan i od osobe, od koje se ne bi smjelo očekivati da će ovakvo jedno krupno pitanje, sa onoliko malo obazrivosti na vjerske propise, u diskusiji povući."¹⁸

Sarajevski džematski medžlis ističe da su izjave izazvale ogorčenje muslimana u Sarajevu i da su moguće velike neugodnosti. Istog dana upućeno je pismo članovima Ulema-medžlisa u kojem se traži da zauzmu jasno stanovište o reisovim izjavama. Na ovaj način Sarajevski džematski medžlis, kao najniži organ Islamske zajednice, želi da institucionalizira ovo pitanje na najvišim nivoima Islamske zajednice, što će kasnije rezultirati donošenjem Takrira od strane Hodžinske izborne kurije u julu 1928. godine. Ipak, ovo pitanje nije raspravljano na Ulema-medžlisu, jer je samo reis mogao sazvati sjednicu i utvrđivati dnevni red, a on to nije učinio. Uprkos toj činjenici, trojica članova Ulema-medžlisa (Okića, A.Kadića i M.Bahtijarevića), samostalno su podržali stavove Sarajevskog džematskog medžlisa.¹⁹

Na osnovu ove izjave trojice članova Ulema-medžlisa može se zaključiti da je tadašnja Islamska zajednica zastupala tradicionalistički pravac u rješavanju ženskog pitanja, ali da je bilo u njenim redovima i onih koji se imali drugačije mišljenje. Zvanično oglašavanje Islamske zajednice, tačnije Hodžinske izborne kurije uslijedit će tek u julu 1928. godine.

Reisovim odgovorom na ovaj ultimatum Sarajevskog džematskog medžlisa započela je žučna polemika između reisa i Sarajevskog džematskog medžlisa trajala od 20. decembra 1927. do 15. marta 1928. godine. Polemiku su sačinjavala tri pisma Sarajevskog džematskog medžlisa i dva pisma reisa

Čauševića. U njima su obje strane izložile svoje stavove o ženskom pitanju u formi odgovora na upite i napade suprotne strane. Sarajevski džematski medžlis ih je štampao u formi brošure. Slijedi prikaz suštinskih odrednica stavova reisa Čauševića, kao predvodnika islamskog reformizma i modernizma, i Sarajevskog džematskog medžlisa, kao promotora tradicionalističkog i konzervativnog islamskog mišljenja i prakse.

Reis Čaušević je, u polemici sa Sarajevskim džematskim medžlisom, istaknuo da odbacuje mišljenja ranijih pravnikar, i da osobno tumači predmetne kur'anske stavke (ajete) o pokrivanju žene,²⁰ pozivajući se na mišljenja Muhameda Abduhu, Rešida Ride, Kevakibija i dr., kao i druga mišljenja o predmetnoj stvari koja podupiru njegovo.

Samo je Kur'an za sva vremena, a tumačenja pojedinih komentatora su prolazne naravi. Pojašnjavajući uzroke zaostalosti muslimana, pored podvojenosti, neznanja, nasilja vladara i uleme, naročito ističe da se moraju razmatrati i druga životna pitanja i znanosti, a ne samo fikhska, vjerska. Govoreći o emancipacije muslimanke, potencira potrebu prosvjete i školovanja ženskinja. Trebali bi se dičiti danas da imamo svoje doktorice medicine i prava. Tražio je otvaranje ženske učiteljske škole, kako bi odgojili i obrazovali učiteljice, koje će uz ostale znanosti širiti i nauku uzvišenog islama. On je i ranije govorio u Begovoj džamiji (1922.) da su Bošnjaci dužni školovati ženskinje. Istaknuo je praktičan problem pregleda ženskinja kod doktora muškaraca, koji bi se riješio školovanjem doktorica iz reda muslimanki. Čaušević napominje: "tada sam rekao da mogu muslimanke študirati nauke i otvorena lica."²¹

Reis Čaušević je ustvrdio da je na sceni emancipacija muslimanke u islamskom svijetu. U mnogim zemljama žene hodaju otkrivena lica, idu u škole i zauzimaju značajna mjesta u društvu, kao npr. u Turskoj, Rusiji, Perziji, Afganistanu, Egiptu. Dobro bi bilo, veli Čaušević, kada bi se žene mogle držati uzora Poslanikovih žena, "pa neka u svojoj kući širi znanost i podučava zanate među svojim ženskinjem, ali Vas uvjeravam, da u današnje doba malo

20 Radi se o sljedećim stavcima (ajetima) Kur'ana: sura An-Nur, 30. i 31. ajet i sura Al-Ahزاب, 32., 33. i 59. ajet.

21 *Sarajevski džematski medžlis...*, str. 20-30. Tom prilikom tumačio je 233. ajet sure Bekare. Vidi također: "Pismo i odgovor", *Novi Behar*, II/1928., br. 19, str. 293-294.

18 *Sarajevski džematski medžlis i reisove izjave*, Sarajevo, 1928., str. 1.

19 Isto, str. 16.

ih je koji mogu to izvoditi."²² Po riječima Čauševića, glavni centri obrazovanja ženskinja su Afgan, Iran i Egipat, gdje se žene školuju u svim strukama. Ovi muslimani žele imati odgojene muslimanke za sve struke: liječnice, nastavnice, sanitet i druge zanate, kako je to bilo u II.stoljeću. To je potreba, a ona je jak pokretač, te bez ovakvog pristupa ne možemo izaći na kraj s Evropom, ako i drugu polovicu žene ne osposobimo za borbu i džihad. Čaušević kaže da, u pitanju nošnje, potreba zahtijeva da odstupimo od **azimeta** - propisa i iskoristimo **ruhsat** - olakšicu: ".Ja nisam nikom rekao, da meće šešir na glavu, ja nijesam nikome rekao, da otkrije svoju ženu. Ja samo tumačim istinu i vjerski ruhsat, a i potrebu, koju nam je vrijeme donijelo, a i donosi."²³

Pojašnjavajući svoju izjavu o muslimanki koja radi otkrivena lica, on naglašava da se "iz sveg ovoga ne smije razumjeti da ja govorim: otkrijte svoje žene. To meni nije na kraj pameti. Ko može neka se ravna prema propisima o vladanju naših majki, o prečasnima ženama našeg Pejgambera. Ja ovdje vodim računa o onom što postoji, što će doći i što mora doći."²⁴ Napominje da je i prije bilo otkrivenih muslimanki, pa i u Sarajevu, i da se taj propis nikada nije potpuno poštivao, a tu činjenicu Sarajevski džematski medžlis sada prešućuje. Zanimljivo je istaći da je, po njegovom viđenju, najvažniji jedan drugi oblik tesettura u smislu zaštite morala, a to je vjerski odgoj i muška i ženska, koji je brana od činjenja bluda, jer bez vjerskog odgoja, bez Božijih moralnih uputa u srcu, ne vrijedi nikakav tesettur (pokrivanje).²⁵

Polemizirajući sa reisom Čauševićem, Sarajevski džematski medžlis, zauzeo je potpuno drugačije stavove o raspravljanoj tematici. Medžlis tvrdi da se mora zadržati klasična pravna nauka i tumačenja pravnika o svim pitanjima pa i ženskom, te nikakav idžtihad ili razumsko pretresanje tih stvari nije dozvoljeno. Reisov idžtihad i na njemu zasnovani odgovori proglašeni su neislamskim i suprotnim šerijatu. Medžlis zamjera reisu što nije iznio argumente i što zanemaruje četiri izvora šerijata. Predmetne ajete o hidžabu Sarajevski džematski medžlis tumači klasičnom islamskom naukom, koja je utemeljena

22 Sarajevski džematski medžlis..., str. 28.

23 Sarajevski džematski medžlis..., str. 33-35.

24 Isto, str. 14.

25 O životu i radu reisa Džemaludina Čauševića vidi: *Reis Džemaludin Čaušević, reofrmator i prosvjetitelj*, priredili Enes Karić i Mujo Demirović, Sarajevo, 2002.

na saglasnom mišljenju priznatih mufesira, pa je ispravnije, kada se radi o muslimankama u Bosni, "ugledati u prečasnne ženske Alejhiselamove, nego li u nekakve emancipovane, koje u svemu majmunišu evropejki i imitiraju je."²⁶

Sarajevski džematski medžlis upozorava na fesadi zeman (današnje pokvareno vrijeme) koji reis ne uzima u obzir, te napominje da je osnovao jedan odbor za zaštitu morala i posrnulog ženskinja. Spočitavaju reisu da se nisu mogli dočekati da on pokrene kakvu akciju "kako bi našem siromašnom ženskom svijetu pribavilo poštene zarade, a da ne moradne biti izvrgnuta svim napastima, koji joj u današnjem fesadi zemanu i pokrivenoj prijete, a kamo li, kad bismo je još otkrivenu, a neodgojenu, bacili na ulicu."²⁷

Reisu se prigovara da više vodi računa o materijalnom stanju muslimana, nego o vjerskim propisima, jer podržava otkrivanje onih koje rade i privređuju. Što se tiče školovanja ženskog svijeta u islamskim centrima Afgana, Iran i Egipat, izjavljujemo da medžlis "nikada nije bio protiv izobrazbe ženskog podmlatka u granicama vjerskih propisa..., jer i u Afgan, Iranu i Egiptu, u spomenutim školama radi se u granicama šerijatskih propisa."²⁸

Dakle, nismo protiv ženskih škola sa ženskim nastavnicima, kao što je to slučaj u islamskim zemljama, koje navodi i reis Čaušević, a što u Bosni i Hercegovini nije slučaj. Sarajevski džematski medžlis odbacuje navode reisa o novom vremenu i izmijenjenim socijalnim prilikama, kao razlogu otkrivanja muslimanskog ženskinja. Sama promjena nošnje nije nikakav znak napretka, jer oni koji su obukli šešir nisu ništa radeniji i kulturniji, ili žene koje su se otkrile nisu postale pametnije i vrednije, a ni spremnije niti pobožnije, nego upravo suprotno tome.

Određene olakšice u pogledu nošnje (šešir i pokrivanje) mogu se koristiti u jasno određenim prilikama, "a te prilike kod nas nijesu nastupile."²⁹ Reis je optužen da se zalaže za uvođenje novog kemalističkog mezheba u Bosni i Hercegovini. Svoje poglede na reisove izjave, Sarajevski džematski medžlis ojačao je odgovorom Sejfullaha Prohe pod

26 Isto, str. 44.

27 Isto, str. 14.

28 Isto, str. 42.

29 Isto, str. 44.

nazivom *Frkai dalla*, koji je štampan u istoimenoj brošuri. Proho podržava Sarajevski džematski medžlis i žestoko napada reisa, nazivajući ga umišljenim mudžtehidom.

Stoga je odlučio da zavedenoj braći uputi pismo, pa na samom početku ilustrira osnove klasičnog i konzervativnog tumačenja, koji je zasnovan na slijeđenju već datih rješenja znamenitih islamskih pravnika: "Ni za kakvo se vjersko pitanje, koje se može naći u vjerskim kitabima, ne pita ni čije na svijetu mišljenje, nego vrijedi ono, što u kitabima stoji, onako se kazuje i fetva izdaje, a svačije drukčije mišljenje i fetva je bez ikakve vrijednosti, jer je nezakonito kao što će se dolje navesti...Treba svako vjersko pitanje dokazati *naklom* (kitabom), a ne *aklom* (po svojoj pameti)."³⁰ Ono što je karakteristično i za stavove Sarajevskog džematskog medžlisa i Sejfulaha Prohe jeste činjenica da se nošnja tretira kao znak islama i muslimana, i onaj ko nosi nemuslimansku odjeću bez nužde, taj je izašao iz islamske zajednice.

Polemika između Hafiza A. Bušatlića i Ali Riza Karabega i Ibrahima H. Čokića

Reisove izjave potaknule su mnogobrojne rasprave među tadašnjom ulemom. Ovdje ćemo prikazati ključnu raspravu o suštini reisovih izjava, koja je vođena između Hafiza Ajnija Bušatlića s jedne, i Ali Riza Karabeg i Ibrahima H.Čokića, s druge strane.³¹ Naime, Bušatlić je ustao u odbranu reisovih izjava i podržao njegove reformatorske i modernističke ideje, dok su Karabeg i Čokić kritikovali reisa i njegove izjave ocijenili kao neislamske i suprotne šerijatskim tradicionalnim propisima.

Bušatlićeva orijentacija je zasnovana na islamskom reformizmu i modernizmu, koja polazi od toga da klasična mišljenja ranijih pravnika nemaju

³⁰ Isto, str. 48-49.

³¹ Prvo je Bušatlić napisao knjigu *Pitanje muslimanskog napretka u Bosni i Hercegovini* u kojoj je branio reisove izjave. Ali Riza Karabeg je napao reisove izjave u svojoj brošuri *Rasprava o hidžabu (krivenju muslimanki)*, Mostar, 1928., a Ibrahim H. Čokić je učinio isto u svojoj brošuri *O taset-turu (pokrivanju muslimanki)*, Tuzla, 1928. Nakon ovih njihovih brošura o ženskom pitanju, Bušatlić je uzvratio polemičkom raspravom u *Novom Beharu* pod naslovom "O tasseturu i hidžabu (pokrivanju kod muslimanki)", koja je objavljivana u nastavcima od broja 1 od 15. 5. 1928. godine do br. 7 od 1. 8. 1928. godine. *Novi Behar* je odbio objaviti odgovor Ibrahima H. Čokića na ovu Bušatlićevu raspravu. Čokićeva replika pod naslovom "Zejluttesetr" ili odgovor g. Bušatliću", objavljena je u nastavcima u pokrenutom listu *Hikjmet* od broja 1 iz 1929. do broja 12 iz 1930. godine.

karakter dogme, trajnih rješenja i da su podložna promjenama, da treba dati prednost izvorima islama koji se mogu stalno promišljati u okviru idžtihada,³² nastojanja da se dadnu određena rješenja o nekim pitanjima. Idžtihad je pravo prenošenje i razumijevanje islama shodno "duhu vremena i zdravom razumu", koji je iznad slijepog slijeđenja pravnih rješenja ranijih pravnika (taklid).³³

Analizirajući bošnjačku duhovnu i materijalnu stvarnost Bušatlić uviđa da u njoj dominira bijeda, oskudica, nemoral, pretjerani konzervatizam i zaostalost u svakom pogledu. Rješavanje i pravilan pristup sadašnjem stanju traži reformu određenih pravnih rješenja i prakse, jer su sadašnja postala kočnica napretka. U tom smislu Bušatlić podržava reisove izjave o emancipaciji bosanske muslimanke i mogućnosti otkrivanja lica prilikom rada i školovanja. Bušatlić kao i reis, u oba pitanja (nošenje šešira i otkrivanje lica muslimanke) ne poriče da je bolji azimet-propis od ruhsata i dževaza-olakšice i dopustivosti, nego se zalaže za primjenu ruhsata i dževaza, "kojeg su današnja doba morala na površinu iznijet."³⁴

"Nikome on (reis, op.a.) u svojom izjavom ne naređuje, a i ne može narediti, kako će se u svom društvenom životu nositi i držati."³⁵ To znači, veli Bušatlić, da njihova akcija nije za otkrivanje muslimanke (lica i ruku), nego se svodi samo na primjenu dopustivosti u datim okolnostima. U raspravi sa Karabegom i Ibrahimom H. Čokićem, Bušatlić se dotakao i pitanja nošnje (šešira i otkrivanja muslimanke) odnosno tešebbuha ili sličnosti u nošnji sa pripadnicima iz drugih naroda i religija. Bušatlić tvrdi da islam nije propisao muslimanima neku posebnu nošnju i da ne treba cijeniti nečiju vjeru po vanjskoj nošnji (hadisi-tešebbuha je mevdusumnjive vrijednosti). Kod nošnje je glavna namjera.

³² Idžtihad (ar.): samostalno rješavanje pitanja na osnovu šerijatsko-pravnih izvora Kur'ana i Hadisa, ne povodeći se za mišljenjem drugih vjerskih učenjaka. Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo, 1985., str. 341.

³³ Taklid (ar.): oponašanje, imitiranje. Isto, str. 597.

³⁴ *Hikjmet*, I/1930., br. 12, str. 380.

³⁵ Hafiz A. Bušatlić, *Pitanje muslimanskog napretka u Bosni i Hercegovini (Povodom poznatih izjava g. Reisul Uleme i drugih)*, Islamska dioničarska štamparija u Sarajevu, Sarajevo, 1928. Reprint izdanje ove knjige koje je korišteno u ovom radu, objavljeno je u: *Bosanske muslimanske rasprave*, priredio Enes Karić, Hrestomatija I, Sarajevo, 2003. Navedeni citat, str. 104.

Predmetne ajete o hidžabu Bušatlić tumači u duhu modernizma i zdravog razuma, ali svjestan je i opasnosti, koje može donijeti primjena dopustivosti otkrivanja muslimanke i nošenja šešira, pa zaključuje: "Uza sve ovo razumije se samo po sebi, da je povučenost ženskinja iz javnog dodira sa muškima za njihovu čistoću sigurnija stvar, ali treba znati, da je to za jednu ogromnu većinu u današnjim prilikama nemoguće provesti, osobito sada, kada je neophodno potrebno, da svako čeljade za svoj i općeniti život privrijedi (zaradi) na vani pa je prema tomu uzalud svaki protivni postupak koji ide za tim, da onemogućiti potres u životu."³⁶

Po Bušatliću, u rješavanju ovog pitanja treba primijeniti evolutivan pristup, ne revolucionaran: "Nisam prijatelj tomu, da se to provede na prečac i na revolucionaran način, nego bih želio, da to bude izvedeno postepeno i evolucionarno, što će se u glavnom tako i zbiti, kako nam to pokazuje dalji razvitak našeg društvenog života. Stoga sam ja tog mišljenja, da budući ženski naraštaj ne treba ni navikavati na pokrivanje lica, jer se to u postojećim prilikama ne može ni održati uza svu dobru volju - da se taj običaj održi u djelatnosti."³⁷

Bušatlić prigovara Karabegu i Čokiću, pa i vjerskoj inteligenciji da su pasivni, da nepotpuno i krivo tumače islam i svode ga samo na vjeru i obrede, a zanemaruju svakodnevne društvene stvari. Sve to je dovelo do kulturne zaostalosti muslimana. Ulema nije doprinijela stvaranju narodne kulture na maternjem jeziku. Zamjerio Karabegu i Čokiću što nisu napisali na maternjem jeziku početnice o vjerovanju i obredima za sve uzraste.

Bušatlić je osmislio i plan budućeg rada koji bi mogao otkloniti postojeće probleme i pridonijeti našem napretku. Plan se sastojao od sedam tačaka: prosvjećivanje i uzgajanje podmlatka muškog i ženskog u duhu vremena, da se svak i muško i žensko priuče na intenzivan rad, posvetiti pažnju vjerskom odgoju mladeži prema pravom islamskom duhu, zdravom razumu, iskorijeniti štetne predrasude, zle navike i napretku smetajuće običaje, otkloniti ljenčarenje, besposlicu i zanemarivanje odgoja mlade populacije; odstraniti iz našeg društva luksuzan i neuljudan život, uživanje, alkohol, blud i slične

36 Hafiz A. Bušatlić, "O tesetturu i hidžabu" - (Odgovor Ali Riza Karabegu i I.H.Čokiću)", *Novi Behar*, Sarajevo, II/1928., br. 6, str. 89.

37 Isto, br. 5, str. 69.

ružne i štetne stvari; propagirati štednju i skroman život i raditi na nacionaliziranju našeg svijeta kao autohtonog elementa i napredovanju u svojoj otadžbini.³⁸

Sumirajući svoje gledište o problemu emancipacije muslimanke Bušatlić izvodi zaključak: "Ona nepobitno ima pravo recimo, da u društvenom životu npr. vrši advokaturu ili liječnički službu. Zar će se i u ovim slučajevima od nje tražiti da ona te službe vrši recimo pod valom? Je li zato da se ne pokvari? O jadni pigmeji! Kao da se ne pomaže pokvariti i pod valom... Iz ovog svega ne treba uzeti, što je ženi dopušteno otkrivanje lica, da joj je dopušteno i primanje posjeta stranih lica, pohađanje javnih sumnjivih lokala i razvratnih zabava, miješanje sa inovjercima itd. bez pratnje i sporazuma sa mužem, osim slučajeva potrebe i nužde i to sve pod uslovom očuvanja irza i obraza, koji su za svakog sveti, a za muslimane presveti."³⁹

Polemizirajući sa Bušatlićem i drugim modernistima, Ali Riza Karabeg i Ibrahim H. Čokić zastupaju islamska tradicionalistička stajališta. Oni iznose stav da su sva pitanja riješena trudom ranijih pravnika, te smo ih dužni slijediti i nema mjesta novom idžtihadu, koji se oslanja na vlastito tumačenje i razumijevanje izvora islama u duhu vremena i zdravog razuma. Islamske ustanove i praksa ne koče napredak muslimana i ne trebaju nikakve reforme, a reformatorske ideje reisa Čauševića i Bušatlića su neislamske. Bušatlićevo shvatanje savremenosti, kako kaže Čokić, svodi se na kršenje fihskih zabrana, prihvatanje tekovina drugih naroda, povećanje granica olakšica, što predstavlja izobličavanje islama. Obojica odbacuju socijalne prilike i fakto-re, koji bi bile uzrokom modernizacije, i suprotno Bušatliću, tvrde da su, kako ističe Čokić, nastale zatrovane prilike, koje mogu pokvariti i nepokvareni dio ženskinja i muškinja.

Izlaz iz ovakve situacije oni vide u zadržavanju potpunog pokrivanja muslimanke, a olakšice (ruhsate) o otkrivanju čak ne treba javno ni objavljivati, osobito u ovakvim agresivnim asimilirajućim tendencijama i okolnostima, jer će se upotrijebiti u slučajevima, kako rezonuje Karabeg, koji ni izbliza ne ispunjavaju šerijatske uvjete. Ibrahim Čokić i Karabeg tvrde da se islam ne može prilagođavati

38 Usp. Hafiz A. Bušatlić, *Pitanje muslimanskog napretka...*, str. 99.

39 Isto, str. 120.

vremenu i prilikama, nego islamu se treba prilagodavati. I jedan i drugi tumače ajete o hidžabu u duhu tradicionalističkih nazora. To znači da muslimanka mora sve pokriti i lice i ruke, samo da joj jedno oko viri. Može se otkriti samo u okviru prijekne nužde i potrebe. Pokrivanje muslimanki nije samo vjerski značaj, izjavljuje Ibrahim H. Čokić, već je to i narodna oznaka, simbol identiteta i posebnosti muslimana.⁴⁰

Ibrahim H. Čokić optužuje Bušatlića za površnost, selektivnost i nepoštovanje izvora islamskog prava i klasične prave nauke i autoriteta. Kada se radi o statusu muslimanke, on ostaje pri tome da nije potrebno da se otkrije, što je cilj modernista, nego da joj treba priuštiti svestrano obrazovanje. Nužno je respektirati prirodne osobine muškinja i ženskinja, i klasične podjele na muške i ženske poslove. Kada se radi o šesiru i otkrivanju, Čokić veli da je svaki tešebbuh (sličnost) može biti dozvoljen ako je potekao iz nužde i faktičke potrebe. Ne može se dopustiti ako je iz objesti, prkosa i bagatelisanja islamskih vrijednosti. Čokić se slaže sa Bušatlićem da je preči azimet - propis, ali ističe da ruhsat i dževaz imaju svoje granice koje su svedene na nuždu i faktičku potrebu, koju treba stegnuti na pravu mjeru, a ne proširivati te granice kao što to čini Bušatlić i drugi naprednjaci. Obojica su optužili reisa za uvođenje kemalističkih reformi u Bosni i Hercegovini.

Zaključak

1. *Modernistički i tradicionalistički pristup*

Reis Džemaludin Čaušević i Hafiz Ajni Bušatlić (u daljem tekstu modernisti) bili su predstavnici modernističkog pristupa u rješavanju muslimanskog ženskog pitanja na osnovama islamskog modernizma i reformizma. Modernisti iz islamskog svijeta, posebice iz Egipta, izvršili su presudan utjecaj na njihove reformističke ideje. Oni spadaju u krug vjerskih modernista iz reda bosanske uleme. Za njih je ovo pitanje prevashodno socijalno/ekonomsko i nacionalno. Predstavnici tradicionalističkog pristupa bili su Sarajevski džematski medžlis, Ali Riza Karabeg i Ibrahim H. Čokić (u daljem tekstu tradicionalisti). Oni su vjerski tradicionalisti iz kruga bosanske uleme. Svoje viđenje modela emancipacije muslimanke zasnivali su na islamskom tradicionalizmu i konzervativizmu. Za tradicionaliste ovo pitanje je čisto vjersko i etičko.

⁴⁰ Ibrahim H. Čokić, *O teset-turu*, Tuzla, 1928., str. 31.

2. *Poslijeratne društvene okolnosti i primjena šerijata*

Od odlaska Osmanlija državno-pravni okvir i ukupni društveni život (ekonomija, kultura, školstvo, obrazovanje) poprimili su nove forme i obilježja. One su onemogućavale, a u najmanju ruku, otežavale Bošnjacima da se pridržavaju islamskih normi društvenog saobraćaja. Respektirajući ovu činjenicu, modernisti su proklamirali potrebu same reforme i moderniziranja šerijatskih normi koje su, po njihovom sudu, bile kočnica razvoja i napretka bošnjačkog naroda. U predmetnom slučaju radilo se o implementaciji brojnih šerijatski/zakonski dopuštenih olakšica. Stoga, po viđenju modernista, poslijeratne teške socijalne okolnosti, išle su u prilog emancipaciji muslimanke i promjeni njezinog dotadašnjeg statusa u porodici i društvu. Posebno je akcentirano da muslimanku treba osposobiti da bude snažan privredni/ekonomski faktor koji će svojim radom i zaradom pridonijeti blagostanju bošnjačke porodice i društva. Stajališta tradicionalista bila su potpuno drugačija. Oni nisu priznavali da novonastale okolnosti ne idu u prilog življenju u okviru islamskih propisa u svim segmentima društvenog života, posebice javnog koji je prelazio kućni prag. Naprotiv, oni su smatrali da je na sceni fesadi zeman (pokvareno vrijeme) koje upravo zahtijeva najstrožiju primjenu šerijatskih normi, kao oblika preventivne zaštite. Stoga, bilo kakve izmjene dosadašnjeg statusa i uloge muslimanske žene u porodici i društvu na način da se pribjegne izvjesnim zakonski dopuštenim olakšicama još bi više pogoršalo situaciju i kreiralo mogućnosti veće pokvarenosti, odnosno povećanja nemoralna i prostitucije.

3. *Pitanje idžtihada i taklida*

Modernisti su stajali na stanovištu da vrata idžtihada nisu zatvorena i da svaka generacija može promišljati, prosuđivati i tumačiti islamske norme. Nema mjesta slijepom slijedenju ranijih pravnih rješenja klasičnih pravnika i tumača. Zalagali su se za reformu ukupnog islamskog pravnog naslijeđa. Tradicionalisti su proklamirali ideju da su vrata idžtihada zatvorena i da nema potrebe za novom vrstom idžtihada. Obaveza je slijediti već ranije riješena pravna pitanja (taklid). Nema potrebe reformirati islamsko pravno naslijeđe.

4. Nošnja i asimilacija

Modernisti ne negiraju da je primjena azi-meta-propisa pokrivanja muslimanke obligatna, bolja i preča. Zalažu se da se primijeni gdje god je to moguće. Oni ističu činjenicu da u postojećim socijalnim okolnostima i historijskom kontekstu, muslimanke mogu odstupiti od propisa pokrivanja i primijeniti ruhsat-olakšicu prilikom školovanja i rada. To znači da mogu otkriti samo lice i ništa više, jer pokrivanje lica, po njima, nije obligatni vjerski propis, već običaj. Promovirali su opći stav da je vjerski odgoj najbolji oblik tesettura (pokrivanja) koji će spriječiti nemoral i prostituciju. Vjera i moral ne mogu se procjenjivati po nečijoj nošnji. **Sličnost u nošnji sa drugim narodima** ne povlači za sobom i asimilaciju. Islam nije propisao posebnu nošnju muslimanima. Kod nošnje je bitna namjera.

Nasuprot njima, tradicionalisti su držali da bi primjena ruhsata-olakšice u postojećim okolnostima, tj. pokvarenom vremenu, još više doprinijela moralnoj iskvarenosti i muškinja i ženskinja. Stoga je potpuno pokrivanje muslimanke (i lica i ruku) najbolja zaštita od nemoralna i bluda. Po njima, potpuno pokrivanje je vjerski propis, a ne običaj. Nošnja je znak islama i muslimana, ona je dio narodnog identiteta i posebnosti. Prihvatanje nošnje drugih naroda je znak asimilacije i izlaska iz islamske zajednice. Pitanje nošnje muslimanke ima svoju snažnu etičku dimenziju. Modernisti su bili mišljenja da pokrivena muslimanka ne znači automatski i moralna, niti obrnuto da otkrivena znači nemoralna. Tradicionalisti su skloni uvjerenju da je pokrivena moralna, a otkrivena nemoralna muslimanka.

5. Pitanje školovanja

Modernisti traže školovanje muslimanki u svim strukama i zanatima, posebice za doktorice i učiteljice. U tom pogledu dopuštaju primjenu propisa olakšice kod pokrivanja muslimanskih žena. Akceptiraju postojeći školski sistem u Bosni i Hercegovini, jer drugog izbora nije bilo. U prilog svojoj argumentaciji navode primjere školovanja muslimanki u islamskom svijetu. Svakako, ni tradicionalisti nisu bili protiv školovanja muslimanki, ali uz uvjet da školski sistem bude u skladu sa šerijatskim propisima. A to znači posebnu organizaciju nastave za ženskinje (nemiješanje sa muškinjem i žene-nastavnice). Takve organizacije nastave, kako

oni kažu, nije bilo u školama u Bosni i Hercegovini. Otuda njihov otpor prema njima.

6. Pitanje narodnog napretka

U predmetnoj raspravi između modernista i tradicionalista naznačeni su neki aspekti koji bi doprinijeli ekonomskom i kulturnom napretku Bošnjaka. Svakako, najjače poluge razvoja jednog naroda su ekonomska moć i obrazovanje/znanje. Prema modernističkim idejama, veliki ženski potencijal je neiskorišten, izvan je životne borbe, nije u službi napretka naroda. Cilj modernista bio je da osposobe muslimanku za životnu borbu i da je učine snažnim ekonomskim faktorom koji će producirati novu materijalnu vrijednost. Preduvjet tome je nje-no obrazovanje/znanje u svim strukama i zanatima.

Ovakav pristup, kako oni tvrde, omogućava Bošnjacima konkurentnost ne samo naspram susjeda, nego i Evrope. Oni zastupaju tezu da se, zarad narodnog napretka, mora reformirati islamsko pravno naslijeđe (šerijat), i da se moraju razmatrati i druga životna pitanja i znanosti, svakodnevnne društvene stvari, a ne samo fikhska/vjerska pitanja. Islam se ne može svesti samo na obrede. Tradicionalisti su bili preokupirani vjerskim pitanjima. Sve reforme trebaju biti prilagođene islamu. Bili su skeptični i prema primjeni određenih šerijatskih olakšica. Plan narodnog napretka mora biti sukladan islamu.

Izvori i literatura

- Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knjiga XXXI, 2010.
- Balagija Abduselam, *Uloga vakufa u verskom i svetovnom prosvjećivanju naših muslimana*, Beograd, 1933.
- Bosanske-muslimanske rasprave*, priredio Enes Karić, Hrestomatija I, Sarajevo, 2003.
- Bušatlić Ajni Hafiz, *Pitanje muslimanskog napretka u Bosni i Hercegovini (Povodom poznatih izjava g.Reisul Uleme i drugih)*, Islamska dioničarska štamparija u Sarajevu, Sarajevo, 1928.
- Čokić H. Ibrahim, *O taset-turu*, Tuzla, 1928.
- Čurić Hajrudin, *Muslimansko školstvo do 1918.godine*, Sarajevo, 1983.
- Filandra Šaćir, *Bošnjaci i Moderna*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1996.
- Gajret*, 11/1927.
- Hikjmet*, 1929, I/1930.
- Jahić Adnan, *Hikjmet, Riječ tradicionalne uleme u Bosni i Hercegovini*, Tuzla, 2004.
- Jugoslavenski list*, X/1927., XI/1928.

Karabeg Ali Riza, *Rasprava o hidžabu (krivenju muslimanki)*, Mostar, 1928.,

Karamehmedović dr. Hamdija, *Odgovor na pisma "Safijje"hanume*, Naklada Zemana, Štamparija "Bos. Pošte", Sarajevo, 1911.

Karčić Fikret, *Društveno-pravni aspekt islamskog reformizma*, Sarajevo, 1990.,

Kemura Ibrahim, *Uloga Gajreta u društvenom životu Muslimana*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1986.

Kemura Ibrahim, *Uloga Gajreta u društvenom životu Muslimana*, Sarajevo, 1986.

Musavat, 99/1910, 55-56/1911.

Novi Behar, II/1928.

Pletikosić Safijja-hanum-Sofija, *Polemika o emancipaciji žene u obranu muslimanskog ženskinja, ujedno: Odgovor doktoru Hamdiji Karamehmedoviću i drugima*, Naklada spisateljke, Tiskara V.Tomičić i dr., Opatija, 1911.

Politika, XXIV/1927.

Prilozi, Institut za istoriju, Sarajevo, XVI/1980., XVII/1981.

Prilozi br. 38, Institut za istoriju, Sarajevo, 2009.

Reforma, I/1928.

Reis Džemaludin Čaušević, reofrmator i prosvjetitelj, urednici Enes Karić i Mujo Demirović, Sarajevo, 2002.

Safijje-hanum, *Pisma u obranu muslimanskog ženskinje*, Izdanje uredništva "Muallima" u Sarajevu, Tisak islamske dioničarske štamparije, Sarajevo, 1911.

Sarajevski džematski medžlis i reisoive izjave, Sarajevo, 1928.

Šaćir Dedić-Lutvica, *Međusobna vjerska borba muslimana u BiH*, Banja Luka, 1928.

Škaljić Abdulah, *Turcizmi u srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo, 1985.

Ustavi Islamske zajednice, urednik Muhamed Salkić, El-Kalem, Sarajevo, 1422./2001.

Večenja pošta, III/1928.

Večernji sarajevski list, XXXIV/1911.

Vreme, 1928.

Zapisnici islamske prosvjetne ankete, Sarajevo, 1911.

Zeman, 1911.

Summary

EMANCIPATION OF MUSLIM WOMEN: STATEMENTS OF REIS DŽEMALUDIN ČAUŠEVIĆ AND THE PUBLIC PERCEPTION THESE STATEMENTS

Nusret KUJRAKOVIĆ

This article deals with the issue of emancipation of Muslim women in Bosnia and Herzegovina between the two World Wars. It is a contribution to the studies about Muslim women issues. Statements of reis Džemaludin Čaušević, one of the most prominent Bosniak reformers, precipitated the solution to this problem. By the end of 1927, he stated that Muslim women in schools or working outside their homes are not obliged to cover their faces. He demanded the reform of the status of Muslim women of the time. Thus he said that Muslim women ought to be educated in all spheres of life especially as doctors and teachers. The Muslim woman has to become a strong economic factor that would secure economic growth and earnings. Modernists and reformers of the Islamic world of the time have had strong impact upon the thought of reis Čaušević in this regard. However his statements have initiated long discussions with the topic of the emancipation of women. Those inclined towards modernism and reform, supported the ideas of the reis while others, traditionalists have rejected such an idea of women emancipation. None the less, these discussions have brought about a gradual improvement of the status of Muslim women in family as well as in the society.

Key words: Muslim woman, Muslim women issue, emancipation, reisu-l-ulema Džemaludin Čaušević

الموجز

تحرر المرأة المسلمة: تصريحات رئيس العلماء جمال الدين تشاوشيفيتش وأوجه تقبلها وفهمها لدى الجماهير

نصرت كويراكوفيتش. ماجستير

يبحث هذا المقال مسألة تحرر المرأة المسلمة في البوسنة والهرسك بين الحربين العالميتين. ليكون إسهاماً مرفقاً بدراسة قضية المرأة المسلمة عموماً، إن تصريحات رئيس العلماء جمال الدين تشاوشيفيتش، الذي يعدّ من أكبر الإصلاحيين البشناق، قد ساهمت في سرعة التوصل إلى حل لهذه المسألة. فقد صرح في أواخر عام 1927 بأن المسلمات اللاتي يدرسن ويعملن خارج بيوتهن لا يجب عليهن ستر وجوههن. وطالب بإصلاح أوضاع المرأة المسلمة التي كانت سائدة آنذاك. ونادى بضرورة أن تتعلم المرأة المسلمة كافة المهن والحرف. ولا سيما الطب والتدريس. وأنه يجب على المرأة المسلمة أن تصبح عاملاً اقتصادياً قوياً ينتج الربح ويحقق قيمة مادية جديدة، وقد كان لدعاة الحداثة والإصلاحيين في العالم الإسلامي تأثير ملحوظ في آراء رئيس العلماء تشاوشيفيتش حول هذه المسألة. وتم بفضل آرائه هذه إطلاق مناقشات ومناظرات، استمرت ستة أشهر. حول تحرر المرأة المسلمة. وقد حظي الرئيس تشاوشيفيتش بالتأييد والدعم من دعاة الحداثة والمنادين بإصلاح أوضاع المرأة المسلمة. بينما كان العلماء التقليديون ضد رؤيته وفهمه لتحرير المرأة المسلمة. وكانت النقاشات والمناظرات تدور حول التحرر الاجتماعي والثقافي والتعليمي للمرأة البوشناقية، ونتج عنها تحسن تدريجي في أوضاع المرأة المسلمة داخل الأسرة والمجتمع.

الكلمات الرئيسية: المرأة المسلمة، قضية المرأة المسلمة، التحرر، رئيس العلماء جمال الدين تشاوشيفيتش.